

NOSZKÓ-HORVÁTH MIHÁLY

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATTI MUNKASZOLGÁLAT INTÉZMÉNYE A MAGYAR KÁRPÓTLÁSI JOGSZABÁLYOK TÜKRÉBEN

A MUNKASZOLGÁLATTAL ÖSSZEFÜGGŐ KÁRPÓTLÁSI IRATOK

BEVEZETÉS

A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény és a VERITAS Történetkutató Intézet létrehozásáról szóló 373/2013. (X. 25.) Korm. rendelet 2015. év folyamán történt módosításai¹ rendelték el, hogy az egykor kárpótlási hatóságként működő Igazságügyi Hivatal kárpótlási iratokra vonatkozó irattározási, archiválási feladatait a jövőben a VERITAS Történetkutató Intézet fogja ellátni, továbbá az iratanyag maradandó értékű iratainak kezelésére a levéltári törvényben meghatározott állami szaklevéltárat fog működtetni.

A kárpótlási iratok közül mind terjedelmét tekintve, mind a maradandó értékű iratok fontossága miatt kiemelhető a személyi kárpótlási eljárások során keletkezett iratanyag.² A személyi kárpótlási kérelmek, ügyiratok több szempontból is feloszthatóak, de a legáltalánosabb felosztás szerint két nagy csoport létezik: az élet elvesztése, illetve a szabadság korlátozása miatt benyújtott kárpótlási kérelmek iratanyagai. Mind az életelvesztés, mind a szabadságelvonás miatti ügyek továbboszthatóak a szerint is, hogy mely kárpótlásra jogosító sérelemre vonatkozóan tartalmaznak adatokat. Tehát végezhető olyan vizsgálata is az iratoknak, ahol elkülönítetten rendelkezésre állnak azok a kérelmek, amelyek pl. a második világháborút követő kitelepítésekről szólnak, vagy más kárpótlásra jogosító sérelemről, így a jelen tanulmány témájának alapjául szolgáló második világhégés során teljesített munkaszolgálatra vonatkozó kérelmek/ügyiratok önállóan is kutatás alapjául szolgálhatnak majd.

¹ A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény módosításáról szóló 2015. évi CLIV. törvény, illetve a VERITAS Történetkutató Intézet létrehozásáról szóló 373/2013. (X. 25.) Korm. rendelet módosításáról szóló 298/2015. (X. 14.) Korm. rendelet.

² Az iratanyag részletes felosztását ld. NOSZKÓ-HORVÁTH Mihály: Kárpótlás Magyarországon, a kárpótlási iratok. A VERITAS Történetkutató Intézet Levéltárában található iratanyag bemutatása. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló, 2017. 367–386.

Mint a kárpótlási hatóság korábbi vezető munkatársa, így immár a VERITAS Történetkutató Intézet szaklevéltárában őrzött iratanyag ismerője tanulmányom témájának megválasztásakor olyan területet kerestem, amellyel egyidejűleg bemutatható lehet a magyarországi, személyi sérelmek miatti kárpótlási rendszer, illetve azon belül egy speciális „sérelemtípushoz” kapcsolható jogi szabályozás története is.

Több olyan kárpótlásra jogosító szabadságkorlátozás van – így az általam választott második világháború alatti politikai, vallási, vagy faji okból teljesített munkaszolgálat is –, amelynek történetét már sokan feldolgozták, de igyekszem bemutatni a kárpótlási eljárásokon keresztül, illetve a kárpótlási iratokból (az adatvédelmi szabályok betartása miatt egyelőre csak általánosságban) milyen új lehetőségek, kutatási irányok lelhetőek fel. A rendszerváltoztatás óta megalkotott kárpótlási jogszabályok alapján több tízezer ügyben hoztak helyt adó döntést³ munkaszolgálat kapcsán, illetve az elutasító döntésekben is értékes forrásanyag lehet, így nagy terjedelmű iratanyagból lehet majd a kutatási korlátozások feloldása után adatokat nyerni, újabb összefüggéseket feltárni. Addig csak a kutatási terület lehetséges határait tudom felvázolni, illetve bemutatni, vagyis azt, hogyan alakultak ki a kárpótlási jogszabályok és ehhez hogyan alkalmazkodott a jogalkalmazó, továbbá, hogy milyen iratokat tartalmazhatnak a kérelmek.

A MUNKASZOLGÁLAT A KÁRPÓTLÁSI JOGSZABÁLYOKBAN

A munkaszolgálat miatti kárpótlási igények benyújtására, illetve egyes esetekben e benyújtott kérelmek hivatalból indult felülvizsgálatára az alábbi jogszabályok alapján nyílt lehetőség:

- **1992. évi XXXII. törvény** az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról;
- **1997. évi XXIX. törvény** az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról;
- **2006. évi XLVII. törvény** az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitására és a kárpótlás lezárásáról.

³ A részletesebb statisztikákat a későbbiekben ismertetem.

AZ 1992. ÉVI XXXII. TÖRVÉNY

A személyi kárpótlás alapjogszabálya az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény. E jogszabály alapján illetve meg kárpótlás a törvényben meghatározott esetekben azokat a személyeket, illetőleg hozzátartozóikat, akiket 1939. március 11.⁴ és 1989. október 23. között az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak. Valamennyi későbbi jogszabály vonatkozásában hivatkozási pontként ez a törvény szolgál, az eljárás rendjének meghatározása, a jogosulti körök kijelölése, a megítélhető kárpótlási módok kiválasztása kapcsán. A kérelmek jogvesztő beadási határideje a törvényben meghatározott kárpótlási jogcímek legnagyobb részénél 1994. március 15. volt,⁵ és kezdetben a munkaszolgálat miatt benyújtott kérelmek esetén is ezt a határidőt kellett alkalmazni, de a továbbiakban kifejtett jogszabály módosítások következtében egészen 2006. december 31-ig volt lehetőség munkaszolgálat miatt kárpótlást igényelni.⁶

Jogosultak köre, a kárpótlás formája az 1992. évi XXXII. törvényben

A törvényben meghatározott kárpótlási jogosító szabadságkorlátozások esetén a jogosulti körökre, a megítélhető kárpótlás formájára, magára a kárpótlási eljárásra is egységes szabályok vonatkoztak. Kárpótlásra az életben lévő sérelmet szenvedett, halála esetén az volt jogosult, aki a szabadságelvonás idején és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt (a továbbiakban: túlélő házastárs), de túlélő házastársnak kellett tekinteni azt a személyt is, aki a sérelmet elszenvedővel a szabadságelvonás megszűnését követően az első házasságot kötötte és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt. A jogosult választásától függően a kárpótlás járható kárpótlási jegyben vagy életjáradék formájában. Amennyiben az elszenvedett szabadságkorlátozás rövid időtartamú volt, a kárpótlás egyszeri, forintban történő kifizetés volt.

⁴ Az 1939. március 11-ei kezdődátum a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvény kihirdetéséhez igazodik, amelynek 230. cikkelye teremtette meg a munkaszolgálat alapját. A témáról lásd részletesen: *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998*. Szerk. PETRI Edit. Budapest, Napvilág, 1998. (a továbbiakban: PETRI, 1998.) 117.

⁵ 1994. évi II. törvény a kárpótlás iránti kérelmek benyújtásának határidejéről és az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény módosításáról, 1.§.

⁶ 2006. évi XLVII. törvény az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitására és a kárpótlás lezárásáról, 2.§ (2) és (3) bekezdése alapján.

A kárpótlásra jogosító munkaszolgálat definíciójának változása és a hozzá kapcsolódó gyakorlat

Az 1992. évi XXXII. törvény 3.§-a az alábbi tartalmú hatályos szöveget tartalmazta 1992. július 2. (a törvény hatálybalépésének ideje) és 1995. február 8-a (*Magyar Köz-
lönyben* történő közzététele az 1/1995. /II. 8./ AB határozatnak, amely a jogszabály több részét alkotmányellenesnek minősítette és megsemmisítette) között:

3. § (1) A 6–8. §-ban meghatározott kárpótlás jár a személyes szabadságot súlyosan, 30 napot meghaladóan korlátozó következő sérelmekért [...]

c) közvetlenül a harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálat.

Ez a bizonyos c) pontban szereplő megfogalmazás indítja el azt a folyamatot, amely ahhoz vezet, hogy a munkaszolgálat miatti kárpótlási jogalkotás, és így az eljárások is eltérőek lesznek a többi szintén kárpótlásra jogosító szabadságkorlátozáshoz kapcsolódó jogalkotáshoz, illetve eljáráshoz képest. A „közvetlenül a harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálat” meghatározás kizárta ugyanis azokat az eseteket a kárpótlási körből, ahol a sérelmet elszenvedett személy nem a fronton vagy annak közelében teljesített szolgálatot. Sőt több olyan eset is előfordulhatott, ahol a sérelmet szenvedett munkaszolgálatosa több évig tartott, de valamilyeni időszakot nem lehetett a kárpótlásnál figyelembe venni, mivel voltak olyan szolgálati idők, amelyek a hátorszámban töltött. Az ilyen döntések bizonyára – még ha szűk körben is, de – társadalmi felháborodást válthattak ki.

A jogalkotó megfogalmazása mögött bizonyára nem a diszkrimináció állt, pusztán a kárpótlás szellemiségét átható elvek, amelyeket az Alkotmánybíróság is megfogalmazott határozataiban:

- a személyi sérelemokozás körében történő kárpótlási jogalkotás *ex gratia* jellegű, vagyis az állam méltányosságán alapszik milyen sérelmek miatt és kinek a részére nyújt lehetőséget kárpótlásra, arra nincsen senkinek alanyi joga,⁷

⁷ A kérdéssel több alkotmánybíróági döntés is foglalkozott, pl. a 28/1991. (VI. 3.) AB határozat, vagy az 1/1995. (II. 8.) AB határozat. A méltányosságon alapuló jogalkotásról kimondták, hogy az 1992. évi XXXII. törvény „[...] a jogállami alkotmányt megelőző időre, visszamenőlegesen állapítja meg az állam kárpótlási kötelezettségét a múlt rendszerekben elkövetett személyi sérelemokozásokért, és pedig úgy, hogy a kizárt, elévült és egyéb okból érvényesíthetetlen, illetőleg eredetileg nem is létezett jóvátételi igényeket a semmisségi törvényhozás során kilátásba helyezett kárpótlási kötelezettséggel közös nevezőre hozza, a kifogásolt törvénynek meghatározó jogalapja a méltányosság. Erre a visszamenőleges kárpótlásra ugyanis nincs az államnak alkotmányos kötelezettsége. A személyi sérelemokozásokért járó kárpótlás ezért *ex gratia* jellegű, mert visszamenőleges és egységes jogalapot teremt a személyi sérelemokozások jóvátételére.” 1/1995. (II. 8.) AB határozat, közzétéve 1995. február 8-án a *Magyar Közöny* 10. számában.

- továbbá az *ország teherbíró képessége határt szab* a kárpótlásra jogosultak körének és a kárpótlás összegének meghatározásakor.⁸

A közvetlenül a harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálat jogcímen 42 165 esetben hozott helyt adó döntést a kárpótlási hatóság.⁹ Bár ez a szám nem volt csekély, de ez sem feleltette azt a problémát, hogy a hátszágban szolgáló munkaszolgálatosok elutasításban részesültek. A téma lelki és persze anyagi oldalán túlmenően felmerült egy jogi probléma is, mivel a törvény 3. §-ában (ahol taxatívén felsorolja a jogalkotó, hogy miért lehet szabadságkorlátozás miatt kárpótlást kapni) megtalálható volt a nem harcoló alakulat kötelékében teljesített munkaszolgálat-hoz sok hasonlóságot mutató sérelem, amiért viszont járt kárpótlás, ez pedig a 3. § (1) bekezdésnek b) pontjában meghatározott: *a magyar bíróság ítélete vagy magyar közigazgatási hatóság határozata alapján végrehajtott, zárt táborszerű fogva tartás*. Volt olyan bírósági döntés, amely kimondta,¹⁰ hogy a nem harcoló alakulatban történő szolgálatteljesítés olyan szabadságkorlátozás, amely 3. § (1) bekezdés b) pontja hatálya alá tartozónak kell tekinteni, de ezek egyedi döntések maradtak és a jogalkalmazói gyakorlat nem követte.

Fentebb vázolt ellentmondásos szabályozás, bírói gyakorlat, és nem utolsó sorban az elutasított személyek társadalmi felháborodása oda vezetett, hogy az Alkotmánybírósághoz fordultak jogsérelmük miatt az elutasított munkaszolgálatosok érdekvédoí. Az Alkotmánybíróság az 1/1995. számú határozatával foglalt állást a kérdésben, illetve ezen túlmenően, ahogy korábban is írtam ez volt az a döntés, amely a személyi kárpótlásra vonatkozó alapvető elveket is összefoglalta. Az Alkotmánybíróság indoklását a munkaszolgálat szabályozásához kapcsolódóan szó szerint idézném, mert ebben szerepel valamennyi fontos megállapítás:

„A 3.Kpt. 3. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezés – amint arról már volt szó – a személyes szabadságukban súlyosan, 30 napot meghaladóan korlátozott sérelmet szenvedettek önálló csoportját alkotja meg, ezen belül pedig a törvény a) –e) pontjaiban felsorolt sérelmekért teszi lehetővé a kárpótlást. Az indítványozók ebben a kör-

⁸ „Tekintettel arra, hogy a kárpótlásra fordítható fedezet korlátozott, az ország gazdasági helyzete nem teszi lehetővé, hogy az állam a kárpótlásra jogosultak csoportjainak meghatározásánál minden sérelem-okozásra tekintettel legyen. Erre kifejezetten utal a támadott törvény preambuluma, annak kiemelésével, hogy »a nemzetgazdaság teherbíró képessége« a törvény megalkotásának egyik kiemelt szempontja volt. A kedvezményezettek körének kényszerű szűkítése és a juttatások fedezetének eleve korlátozott volta miatt önmagában véve nem önkényes az, hogy a személyi sérelmek orvoslására – tekintettel a sérelmet szenvedettek felmérhetetlen körére is – teljes körűen, általános jelleggel, nem került sor.” 1/1995. (II. 8.) AB határozat, közzétéve 1995. február 8-án a *Magyar Közlöny* 10. számában.

⁹ 1992. évi XXXII. törvény és az újbóli beadási lehetőséget biztosító 1994. évi II. törvény alapján meghozott helyt adó döntések száma. In: PETRI, 696.

¹⁰ A Legfelsőbb Bíróság Kf.II.25.814/1993/3. számú, és Kf.II.25.868/1993/4 számú ítéletei.

ben a diszkrimináció tilalmát megvalósító szabályozásnak tartják azt, hogy a törvény egyes, a személyes szabadságukban korlátozott személyek »alcsoportját« a kárpótlásra jogosultságból kirekeszti.

Így a 3. § (1) bekezdés c) pontja körében számos indítványozó sérelmezi, hogy a törvény a nem harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálatosokat a kárpótlás lehetőségétől elüti. Az indítványozók szerint a 3. § (1) bekezdés b) pontjában írt az a rendelkezés, amely szerint a magyar bíróság ítélete vagy magyar közigazgatási hatóság határozata alapján végrehajtott zárt, táborszerű fogva tartás is jogot alapít a kárpótlásra, a különbségtételt nem szünteti meg, mert a munkaszolgálatosok nem bírósági ítélet vagy közigazgatási határozat, hanem katonai behívó alapján »raboskodtak«.

A munkaszolgálatosokat befogadó táborokban a harcoló és a nem harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálat közötti különbségtétel ésszerűtlen és önkényes megkülönböztetés. Nincs alkotmányos alap arra, hogy a törvényhozó a nem hadművelési területen teljesített munkaszolgálatot a kárpótlásra jogot adó alanyi körből kirekessze, annál kevésbé, mert köztudomású tény, hogy a nem harcoló alakulat kötelékében teljesített munkaszolgálat ténylegesen zárt, táborszerű fogva tartást jelentett, amely szabadságelvonás-típusra a törvény 3. § (1) bekezdés b) pontja kárpótlási jogot alapít. A Legfelsőbb Bíróság Közigazgatási Kollégiuma ezért helyezkedett arra az álláspontra, hogy a munkaszolgálat általában érdemes a kárpótlásra.

A Legfelsőbb Bíróság a Kf.II.25.814/1993/3. számú ítéletében leszögezte: az a tény, hogy a törvényhozó a harcoló alakulatban teljesített munkaszolgálatosok kárpótlási igényét külön nevesítette, nem jelenti azt, hogy azok a munkaszolgálatosok, akik nem harcoló alakulatoknál ugyan, de zárt, táborszerű fogva tartás és kényszermunka körülményei között teljesítették a munkaszolgálatot, nem lennének jogosultak kárpótlásra. Esetükben ugyanis a 3.Kpt. 3. § (1) bekezdés b) pontján alapuló, faji, illetve politikai okból elszenvedett szabadságkorlátozásról van szó, így ezen az alapon tartoznak a törvény személyi hatálya alá.

Ezzel azonos álláspontra helyezkedett a Legfelsőbb Bíróság a Kf.II.25.868/1993/4. számú ítéletében, kimondva azt, hogy a zárt, táborszerű fogva tartást elszenvedett és kényszermunkát végző munkaszolgálatost a 3. § (1) bekezdés b) pontja hatálya alá tartozónak kell tekinteni, s ennek alapján a szabadságelvonásért kárpótlás őt is megilleti.

Ezzel szemben a Kárpótlási Hivatal és a Fővárosi Bíróság a nem harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálatot nem tekinti a 3. § (1) bekezdés b) pontja alá tartozónak, mert a munkaszolgálat elrendelése katonai behívóval – és nem ítélettel, illetőleg közigazgatási határozattal – történt. A számos – jogerőre emelkedett – elutasító tartalmú kárpótlási határozat, továbbá bírói ítélet folytán a jogalkalmazási

gyakorlat ellentmondásos, a kérdésben egységesen és következetesen alkalmazott »élő jog«-[57/1991. (XI. 8.) AB határozat, ABH 1991, 239, 240.] nem alakult ki, ezért az Alkotmánybíróságnak kellett a törvény alkotmányos tartalmát meghatározni. Eszerint pedig a harcoló és nem harcoló alakulatok, mint nem lényegi különbséget felmutató – ti. faji vagy politikai okból szabadságelvonásnak minősülő – helyzetek szerinti különbségtétel már személyek közötti megengedhetetlen megkülönböztetést jelent, ezért ez a szabályozás az Alkotmány 70/A. § (1) bekezdésébe ütközik, s mint ilyen alkotmányellenes. Az Alkotmánybíróság a „harcoló alakulatokra” vonatkozó alkotmányellenes megszorító rendelkezést ezért az Abtv. 43. § (4) bekezdése alapján – a törvény hatálybalépésének időpontjára visszamenőleges hatállyal – megsemmisítette. Ennek folytán a törvényhozónak meg kell teremtenie azokat az eljárási feltételeket, amelyek keretében a jogszabály kizáró rendelkezése miatt kárpótlási igényt egyáltalában nem érvényesítő, továbbá elutasítást szenvedettek követeléseiket pótlólag még érvényesíthetik. Ezt az Abtv. 43. § (4) bekezdésében rendelt jogbiztonság követeli meg. Ezért az Alkotmánybíróság felhívta a törvényhozót, hogy az utólagos igényérvényesítés feltételeit – legkésőbb a mulasztás pótlásával egyidejűleg – teremtsen meg.”

A fent idézett alkotmánybírói döntés lerakta az alapokat, amelyek mentén a jogalkotónak újra kellett szabályozni az egész munkaszolgálatot érintő kérdéskört: a folyamat végeredménye egy új jogszabály lett, az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról szóló 1997. évi XXIX. törvény.

AZ 1997. ÉVI XXIX. TÖRVÉNY ÁLTAL BEVEZETETT ÚJÍTÁSOK

- Új törvényi megfogalmazás: a kárpótlásra jogosító munkaszolgálat definíciója megváltozik, a második világháború alatt (1941. június 27.–1945. május 9.) faji, vallási vagy politikai okból teljesített munkaszolgálat miatt lehet kárpótlásban részesülni, kétfajta eljárás keretében. Egyik eljárásban megítélt kárpótlás viszont kizárta, hogy a másik eljárás során is juttatást kapjon az igénylő.
- Új eljárások lehetősége: újra lehetőséget biztosított a jogalkotó a törvényben meghatározott, megváltozott definíciójú munkaszolgálat miatt kárpótlási kérelmek benyújtására, azok részére, akik addig még nyújtottak be kérelmet, így nem is részesültek kárpótlásban. Tehát míg a többi szabadságkorlátozások legtöbbször¹¹

¹¹ Legtovább a rendszerváltoztatás megelőző törvénysértő elítélések miatti szabadságkorlátozások esetén lehetett kárpótlási kérelemmel élni. Ld. az 1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabad-

az említett 1994. március 15. volt a végső beadási határidő, ennél a sérelemről újra megnyitották a beadási lehetőséget. A kárpótlásra jogosultak körét is kibővítette a törvény, a többi szabadságkorlátozáshoz képest nemcsak a sérelmet elszenvedő és túlélő házastársa, hanem meghatározott feltételek fennállása esetén örökösök is jogosultak voltak kárpótlásra. Megállapítható tehát, hogy eltérően szabályozta a munkaszolgálat miatti kárpótlási kérelmeket a jogalkotó a többi szabadságkorlátozáshoz képest, de ennek az eltérésnek megvoltak az alkotmányos alapjai. Az 1997. évi XXIX. törvény alapján új kérelmekhez kapcsolódó számadatok az alábbi táblázatba foglalhatóak össze:¹²

Benyújtott kérelmek száma munkaszolgálat miatt	Elutasított döntések száma	Helyt adó döntések száma	Megállapított kárpótlás összege (kárpótlási jegy, forint)
23 518	20 462	3056	
		Ebből kárpótlási jegyet megállapító döntés: 1278	261 671 000
		Ebből életjáradékot megállapító döntés: 1558	
		Ebből egyösszegű forint kifizetést megállapító döntés: 220	6 050 000

- Korábbi elutasító döntések hivatalból történt felülvizsgálata: akinek a kérelmét korábban elutasították, nem kellett új kérelmet előterjesztenie, ha az e törvény hatálybalépése előtt benyújtott kérelmét a kárpótlási hatóság részben vagy egészben azért utasította el, mert a sérelmet szenvedett a munkaszolgálatot nem harcoló

ságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról 14.§ a) pontjának a 2011. évi CCI. törvény 56. § (1) bekezdésével megállapított szövege: „[...] a jogosult 2012. március 30-ig kezdeményezett bírósági eljárásban hozott, elítélését törvényt sértővé vagy semmissé nyilvánító jogerős bírósági határozat kézbesítését követő 4 hónapon belül nyújthatta be a kérelmét a kárpótlási hatósághoz.”

¹² <http://igazsagugyhivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%201990-2015.pdf> Letöltés: 2017. október 5.

alakulat kötelékében teljesítette. Ez esetben a kárpótlási hatóság hivatalból indított új eljárása során az elutasított kérelemről, illetőleg az elutasított részéről e törvény alapján új határozatot hozott.

A 2006. XLVII. TÖRVÉNY

A 2006. XLVII. törvénnyel a jogalkotó utoljára kívánt lehetőséget biztosítani arra, hogy több, már korábban is a törvényekben szereplő jogcím/sérelem miatt újra kárpótlásban lehessen részesülni. Jogvesztő határidőn belül (2006. december 31.) több életelvesztéses jogcímen kívül¹³ – egyedüli szabadságkorlátozásokként – újra lehetett kárpótlást igényelni a második világháború alatt (1941. június 27.– 1945. május 9.) faji, vallási vagy politikai okból teljesített munkaszolgálat miatt. Nem változott a jogosultak köre, illetve természetesen csak akkor lehetett anyagi juttatást megítélni, ha az arra jogosult korábban ugyanezen sérelem miatt még nem kapott kárpótlást. A törvény előterjesztői az alábbi magyarázatot adták az újabb kárpótlási törvény elfogadása kapcsán: „[...] a törvényjavaslat lényege, hogy a beadási határidő ismételt megnyitásával a kárpótlás iránti kérelmét minden olyan jogosult benyújthatja, aki eddig bármely okból ezt nem tette meg. A határidő négy hónapos megnyitásával lehetővé válik a kérelmek ismételt benyújtása azok esetében is, akiknek kárpótlás iránti igényét a Központi Kárrendezési Iroda határozatával, esetlegesen dokumentumok hiánya miatt már elutasította. Álláspontunk szerint sok érintett korábban azért nem tudta érvényesíteni kárpótlási igényét, mert nem álltak rendelkezésére olyan igazolások, amelyek hitelt érdemlően bizonyították volna a kérelmek jogosságát. Az elmúlt nyolc évben újból megnyíltak Oroszországban az egykori szovjet levéltárak, a levéltári anyagok hozzáférhetővé, kutathatóvá váltak, így egyre több jogosult bizonyíthatja kárpótlási igénye jogosságát, olyanok, akik ezt eddig megfelelő dokumentumok, igazolások hiánya miatt nem tudták megtenni.”¹⁴

Munkaszolgálat miatti kérelmek esetén, fenti magyarázat csak korlátozottan adhatott okot arra, hogy újra megnyissák a beadás lehetőségét e sérelem miatt is.

¹³ Kárpótlásban lehetett részesülni, ha a sérelmet szenvedett kétségkívül a magyar hatóság vagy hatósági személy politikai indíttatású önkénye miatt vesztette életét, valamint ha a deportálás vagy a szovjet kényszermunka ideje alatt halt meg. Ld. 2006. XLVII. törvény 1.§ (1) bekezdése.

¹⁴ http://www.parlament.hu/iromanyok-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=LRKneaRR&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcpls%2Fogy_naplo.naplo_fadat%3Fp_ck1%3D37%26p_uln%3D283%26p_felsz%3D326%26p_szoveg%3D%26p_felszig%3D326. (Letöltés: 2017. október 14.)

Feltételezhetően arról volt szó, valamennyi az 1997. évi XXIX. törvényben szereplő kérelemre induló eljárás esetén lehetővé akarták tenni az újbóli beadási lehetőséget, nem akarván ebből a körből kivenni egyiket sem, így a munkaszolgálatot sem. A 2006. XLVII. törvényre vonatkozó statisztikákból viszont az következik, hogy e jogcímen történő újbóli kárpótlás nem váltotta be az előzetesen hozzáfűzött reményeket, ugyanis az új levéltári forrásokon alapuló és így a korábbi bizonyítási problémákat feloldó pozitív döntések nagyobb mértékben nem születtek.

A 2006. évi XLVII. törvény alapján beadott munkaszolgálat miatti kérelmekhez kapcsolódó számadatok az alábbi táblázatba foglalhatóak össze:¹⁵

Benyújtott kérelmek száma munkaszolgálat miatt	Elutasított döntések száma	Helyt adó döntések száma	Megállapított kárpótlás összege (kárpótlási jegy, forint)
30 406	29 875	531	
		Ebből kárpótlási jegyet megállapító döntés: 192	36 579 000
		Ebből életjáradékot megállapító döntés: 269	
		Ebből egyösszegű forint kifizetést megállapító döntés: 70	1 771 000

A kevés helyt adó döntésnek több oka is lehetett: pl. a bizonyítás nehézsége¹⁶ vagy a rossz kommunikáció, amelyre az egyik legjobb példa a Szerbia és Montenegró államszövetségéből beadott több mint 14 000 kérelem.¹⁷ Ezen ügyek döntő többségét olyan szabadságkorlátozások miatt nyújtották be, amelyek vagy sosem (például. hadimunka) vagy sem az 1997-es, sem a 2006-os törvény alapján már nem lehetett

¹⁵ <http://igazsagugyihivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%20201990-2015.pdf> (Letöltés: 2017. október 5.)

¹⁶ Mindegyik kérelemre induló személyi kárpótlási eljárás sajátossága, hogy a sérelem elszenvetését, és a sérelmet elszenvedőhöz fűződő rokoni kapcsolatot a kérelmezőnek kellett igazolnia.

¹⁷ www.kimisz.gov.hu/data/cms22721/Binder1.pdf (Letöltés: 2017. szeptember 4.)

kárpótlást kapni (például internálás).¹⁸ A szerb kérelmeken túlmutatóan a más országokból érkező kérelmek esetén is a legnagyobb probléma az volt, hogy az ügyfelek nem voltak tisztában a munkaszolgálat fogalmával. Folyamatosak voltak az elhatárolási problémák: a kényszermunka (amelyet, akár a Magyar Honvédség, akár más ország fegyveres szerve rendelt el) és a munkaszolgálat között, ezt feloldandó a határozatokba beemelték a munkaszolgálat (kárpótlási hatóság által meghatározott) definícióját: a második világháború alatt (1941. június 27.–1945. május 9.) a Magyar Honvédség keretében, behívó alapján teljesített, harctéren, illetve harctéren kívüli fegyver nélküli katonai szolgálat. Mind a jogalkalmazói, mind a bírósági gyakorlat szerint a kárpótlási jogszabályokban szereplő faji, vallási vagy politikai okból teljesített munkaszolgálat fogalmán kívül esett a nemzetiségi alapon teljesített munkaszolgálat is, ennek az információnak a hiánya is nagyszámú elutasító döntést eredményezett.

A MUNKASZOLGÁLAT ALATTI ÉLETELVESZTÉS KÉRDÉSE

Fentiekben részletezett kárpótlási jogszabályok a munkaszolgálatot, mint szabadságkorlátozást tekintették kárpótlás jogosító sérelemnek. A munkaszolgálat alatti életelvesztést egyik vonatkozó törvény sem tekintette olyan sérelemnek, amely esetén kárpótlást lehetne megállapítani, ennek oka feltételezhetően azon elv, mely szerint: önmagában az a tény, hogy a sérelmet szenvedett kárpótlásra jogosító szabadságkorlátozás ideje alatt vesztette az életét nem jogosít juttatásra (életelvesztés miatt). Ennek hátterében a kárpótlási jogalkotás ex gratia jellege (az állam dönti el, hogy kinek és milyen kárpótlást állapít meg), továbbá az ország teherbíró képességének korlátai álltak. Így nem járt kárpótlás azért, ha valaki például kitelepítés, internálás vagy munkaszolgálat során vesztette az életét. Csak a jogalkotó által legsúlyosabban ítélt, és a jogszabályokban taxatív felsorolt szabadságkorlátozás alatti elhalálozás miatt tettek lehetővé a kárpótlás megállapítását: deportálás vagy szovjet kényszermunka idején, valamint törvénysértő elítélés következtében történt életelvesztés miatt.

A nem nevesített esetekben csak akkor volt lehetőség kárpótlás megállapításra, ha a kérelmező nemcsak az elhalálozás tényét igazolta, hanem egy további körülményt is: a halált kétségkívül a magyar hatóság, hatósági személy politikai indít-

¹⁸ Az ún. szerb kérelmek oly nagyszámúak voltak, és csak rájuk jellemző sajátosságokat tartalmaztak, hogy a kárpótlási hatóságon belül külön munkacsoport foglalkozott velük. Jelen tanulmány szerzője is ebben a munkacsoportban kezdte pályafutását, így személyes tapasztalatok alapján tud beszámolni a témáról.

tatású önkénye (szándékos és jogellenes magatartása) okozta. Ezt az esetkört az 1997. évi XXIX törvény vezette be, és ennek segítségével sikerülhetett olyan esetekben is kárpótlást megállapítani, ahol korábban erre nem volt lehetőség. Munkaszolgálat esetén az alábbi példákkal lehet szemléltetni a gyakorlatot: önmagában ha valaki munkaszolgálatosként harci cselekmények során elhunyt, hozzátartozóit nem illette meg kárpótlás, de ha sikerült igazolni, hogy a keretlegények brutalitásának lett áldozata a sérelmet szenvedett, a kárpótlás megállapítható volt a magyar hatósági személy politikai indíttatású önkénye miatt.

Kárpótlásra a sérelmet elszenvedő gyermeke, özvegye, szülője, ezek hiányában testvére volt jogosult. Házassági tilalom alá eső egyházi személy esetén, ha nem volt említett élő jogosult, a kárpótlásra – a kárpótlás összegének felével – az az egyházmegye, illetőleg szerzetesrend volt jogosult, ahol a sérelmet elszenvedő utóljára szolgálatot teljesített, illetőleg rendtag volt.

Magyar hatóság, hatósági személy politikai indíttatású önkénye következtében történt élet elvesztés miatt több mint 5000 esetben ítélték meg kárpótlást,¹⁹ de hogy ebből hány eset kapcsolódik a munkaszolgálatához, csak a teljes iratanyag feldolgozását követően állapítható majd meg.

POLITIKAI REHABILITÁCIÓS NYUGDÍJ-KIEGÉSZÍTÉS ÉS A NEMZETI GONDOZÁS

A rendszerváltoztatást megelőzően politikai okból elszenvedett szabadságkorlátozások miatt, így munkaszolgálat miatt is, nemcsak kárpótlást, hanem ún. nyugdíj vagy szociális ellátás kiegészítést is lehetett igényelni. E tárgykörben alapjogszabálynak minősül az 1945 és 1963 között törvénysértő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharccal összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 93/1990. (XI. 21.) Korm. rendelet. A jogszabály elnevezéséből is kitűnik, hogy a kommunista időszakban elszenvedett sérelmek orvoslása volt a célja, felsorolja a juttatásra jogosító sérelmeket, továbbá a juttatásra jogosultak körét, a juttatás összeget, és az eljárás részleteit is meghatározza. Ezeket a kérdéseket a később ugyanilyen tárgykörben keletkezett, de más sérelmekre vo-

¹⁹ <http://igazsagugyihivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%201990-2015.pdf> (Letöltés: 2017. október 5.)

natkozó jogszabályok már nem szabályozzák külön, hanem visszautalnak rá.²⁰ Így jár el a munkaszolgálat miatti juttatásra jogosító az 1938–1945 közötti időszakban faji vagy nemzetiségi hovatartozás, illetőleg a nácizmus elleni magatartásuk miatt deportált, munkaszolgálatot teljesített vagy egyéb személyes szabadság korlátozása alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 74/1991. (VI. 10.) Korm. rendelet is, vagyis az alapkérdések (ki jogosult, milyen juttatásra, az eljárás részletei) tekintetében visszautal az alapjogszabályra.

A juttatás lényege, hogy az elszenvedett szabadságkorlátozás miatt nemcsak havi ellátásban lehetett részesülni, hanem szolgálati időként is elszámolható volt a szabadságelvonás ideje.²¹ Ellátásra jogosult volt a sérelmet elszenvedő vagy özvegye, élettársa vagy a sérelmet szenvedett személy után árvaellátásban részesülő egyenes ági leszármazottja, de csak az részesülhetett ilyen juttatásban, aki rendelkezett Magyarországon valamilyen nyugdíjszerű ellátással. A korábbi fejezetben ismertetett személyi kárpótlási eljárásoktól többek között az is megkülönbözteti ezt juttatást, hogy a közelmúltban történt jogszabály módosítás²² következtében 2017. augusztus 19-től újra lehet igényelni.

E tárgykörben fontos kiemelni, hogy nyugdíj-kiegészítést nemcsak a második világháború ideje alatt teljesített munkaszolgálat miatt lehetett igényelni, hanem az 1951 és 1956 között teljesített katonai munkaszolgálat miatt is.²³ A két szabadságvesztés közötti névbeli, és sok tartalmi hasonlóság sok esetben tévesztésre adott okot, annak ellenére, hogy különböző történelmi korokhoz köthető, eltérő időtartamú – és természetű – szabadságkorlátozásokról van szó. Kárpótlási szempontból a jogalkotó is elfogadta ezeket a különbségeket,²⁴ és feltételezhetően ezzel magyarázható, hogy a második világháború idején teljesített munkaszolgálat miatt járt kárpótlás, nyugdíj-kiegészítés vagy akár a későbbiekben ismertetett nemzeti

²⁰ A szövegben hivatkozott 74/1991. (VI. 10.) Korm. rendeleten kívül két másik jogszabály, amely hasonlóan visszautal az alapjogszabályra: a volt nyugati hadifoglyok hitelutalványaival kapcsolatos pénzkövetelésekről és a nyugdíjuk kiegészítéséről szóló 51/1992. (III. 18.) Korm. rendelet; az 1951 és 1956 közötti időszakban politikai okból hátrányos megkülönböztetéssel járó katonai munkaszolgálatot teljesített személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 174/1992. (XII. 29.) Korm. rendelet.

²¹ A munkaszolgálatban töltött időt a nyugdíj kiszámításakor már korábban is szolgálati időnek ismerték el a társadalombiztosítási jogszabályok. Ld. a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény végrehajtására kiadott 89/1990. (V. 1.) MT rendelet 175.§-át.

²² A totalitárius diktatúrák áldozatai társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló egyes kormányrendeletek módosításáról 236/2017. (VIII. 18.) Korm. rendelet 2.§ (2) bekezdése alapján.

²³ 174/1992. (XII. 29.) Korm. rendelet.

²⁴ PETRI, 1998. 233.

gondozási díj is, míg az 1950-es években teljesített katonai munkaszolgálat miatt „csak” nyugdíj-kiegészítés volt igényelhető.

A nemzeti gondozásról szóló 1992. évi LII. törvény alapján *nemzeti gondozási díjra* az válhatott jogosulttá, aki a személyi kárpótlás körében meghatározott szabadságkorlátozás (így pl. munkaszolgálatot) szenvedett el, és azzal összefüggésben meghatározott mértékű egészségkárosodás is érte. Nemzeti gondozási díjra jogosult volt a sérelmet elszenvedő vagy a törvényben meghatározott hozzátartozója, de csak az, aki Magyarországon él. Az egészségkárosodás mértékét és annak az ok-okozati összefüggését az elszenvedett sérelemmel orvos szakértőnek kellett igazolni. Nemzeti gondozási díjra irányuló kérelmeknek a kárpótlási kérelmekhez hasonlóan szintén volt jogvesztő beadási határideje: 2012. március 30.

Míg a politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés esetén 333 323 esetben ítélték meg ilyen ellátást, nemzeti gondozási díjat 3523 esetben kaptak az arra jogosultak,²⁵ de hogy ebből hány eset kapcsolódik a munkaszolgálathoz, ahhoz a teljes iratanyag feldolgozása szükséges.

A MUNKASZOLGÁLATTAL ÖSSZEFÜGGŐ KÁRPÓTLÁSI IRATOK

Fentebb felsorolt három juttatási forma (személyi sérelmek miatti kárpótlás, politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés, nemzeti gondozás) egymástól függetlenül is megítélhető volt, illetve párhuzamosan egyidejűleg több is járhatott munkaszolgálat esetén is. Valamennyi eljárás alapvetően kérelemre indult, és a kérelmezőnek kellett a jogosultság feltételeit igazolni, így legfőképpen olyan iratok vannak a VERITAS Történetkutató Intézet levéltárának birtokában, amelyeket az ügyfelek az eljárások során becsatoltak, a hatóság rendelkezésére bocsátottak.²⁶ Ezek között megtalálhatóak a korabeli sérelem elszenvedését igazoló okiratok, illetve a sérelem elszenvedő személyhez fűződő rokoni kapcsolatot bizonyító okiratok is. A rokoni kapcsolat igazolására a különböző (születési, házassági, halotti) anyakönyvi kivonatokon kívül találhatunk névváltoztatásra vonatkozó okiratokat is. Az iratanyag egyediségét bizo-

²⁵ <http://igazsagugyihivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%C3%A1k%201990-2015.pdf> A vonatkozó statisztika 2017. augusztus 18-ai állapotot tükrözi, mivel a korábban hivatkozott 236/2017. (VIII. 18.) Korm. rendelet alapján 2017. augusztus 19-től újból lehet politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítést igényelni.

²⁶ Előfordultak olyan esetek is, ahol az ügyfeleket segítő kárpótlási hatóság kereste meg a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárát, hogy igazolja a kérelemben szereplő adatokat. Konkrét kérelmek így ezek a megkereséseket és válaszokat is tartalmazhatják.

nyítja az is, hogy majd minden ügyben megtalálhatók a túlélők visszaemlékezési, élettörténetei, a kérelmekhez csatolt élettörténetekből pedig nemcsak a munkaszolgálat körülményeit, hanem pl. konkrét munkaszolgálatos századok sorsát is megismerhetjük. Az iratok nagyobb részben „csak” másolatok, de nagyszámban megtalálhatóak eredeti dokumentumok is a kárpótlási kérelmekben. Mivel a kárpótlási jogszabályok nem biztosítottak lehetőséget minden korabeli sérelem esetén a kárpótlásra, jelentős számú az elutasító döntéssel zárult ügyek száma. Ilyen esetek a munkaszolgálat alatt történt élet elvesztéses ügyek is, amelyek azonban értékes forrásanyagot tartalmazhatnak.

Milyen jellemző okiratok találhatóak a munkaszolgálatához kapcsolódó kérelmekben, amelyekkel az ügyfelek a jogosultságot igazolni szerették volna? Alapvetően három részre oszthatóak az iratok, aszerint, hogy valamely korabeli okirattal kívánták-e a sérelmet igazolni, vagy más szervezet által kiadott igazolással, illetve tanú vagy saját nyilatkozattal.²⁷

Korabeli dokumentumok:

- munkaszolgálatos zsoldkönyv, behívó, szabadságotlasi igazolvány, leszerelési jegy, tábori levelezőlap,
- fotók,
- Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) jegyzőkönyvei, a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság által kiadott igazolványok, Munkaszolgálatban Eltöltött Időt Igazoló Bizottság igazolványai.

Más szervezetek, intézetek által kiadott igazolások:

- Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Irrattár igazolása,
- Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesületének, Munkaszolgálatosok Országos Egyesületének, Magyar Izraeliták Országos Képviselői Irodájának, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének igazolásai,
- Nemzetközi Vöröskereszt igazolásai,
- Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége általa kiadott igazolások,
- jeruzsálemi Yad Vashem Intézet dokumentumai,
- Magyar Országos Levéltár igazolásai,
- Nemzetközi Keresőszolgálat (International Tracing Service, ITS) igazolása.

²⁷ E felosztás, illetve a felsorolt iratok listája nem teljes, csupán azok a példákat sorolja fel, amelyekkel a szerző az irat keletkeztető kárpótlási hatóságoknál előbb hatósági ügyintézőként, majd vezetőként biztosan találkozott.

Nyilatkozatok:

- Tanúnyilatkozatok:

Legnagyobb bizonyító erővel akkor bírtak, ha több tanú írta alá, és olyan személyek, akiknek személyes tapasztalataik voltak az elszenvedett sérelemről.

- A kérelmező nyilatkozata:

Általában önmagában nem volt elég a sérelem elszenvedésének igazolására, csak abban az esetben, ha benne szereplő tények máshonnan is igazolhatóak voltak, pl. a korszakkal foglalkozó szakirodalomból.

ÖSSZEGZÉS

Amennyiben a VERITAS Történetkutató Intézet szaklevéltárának birtokában lévő kárpótlási iratanyag kutathatóvá válik, álláspontom szerint a második világháború alatti munkaszolgálat esetében is új kutatási lehetőségek nyílnak. Önmagában az a tény, hogy ebből az iratanyagból akár több tízezer visszaemlékezés válhat majd megismerhetővé a munkaszolgálat kapcsán, jelzi, milyen értékes forrásanyagról van szó. Az iratok rendezése és a kutatást segítő adatbázis elkészültét követően lesz lehetőség arra, hogy az adatvédelmi szabályok maximális betartása mellett számos szempontú kisebb vagy nagyobb terjedelmű mű születhessen a témában. De addig csupán arra törekedhetünk, hogy a munkaszolgálatához kapcsolódó kárpótlási eljárásokat, az iratokban rejlő lehetőségeket megismerhessük. Bízom abban, hogy jelen tanulmányommal hozzájárulhattam ehhez a folyamathoz.